

Pomiedzy analfabetyzmem a książkami, które „ogłupiają”. Sprawozdanie warsztatowe z projektu „Reading in the Alps. Book Ownership in Tyrol 1750–1800”

<https://doi.org/10.19195/2084-4107.13.7>

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł oparty jest na badaniach prowadzonych w ramach projektu „Reading in the Alps. Book Ownership in Tyrol 1750–1800” [„Czytanie w Alpach. Prywatne zbiory książek w Tyrolu 1750–1800”] finansowanego przez Austriacki Fundusz Wspierania Badań Naukowych (FWF) oraz Tyrolski Matching Fund¹. Przedstawione zostaną, również jako sprawozdanie warsztatowe, zasadnicze kierunki badań projektowych oraz na podstawie pewnych istotnych wyników naszkicowane zostaną w sposób ogólny problemy metodyczne tudzież epistemologiczne.

Następujący cytat z Josepha Rohrera posłuży do naszkicowania ważnego dla badań punktu wyjścia. Urodzony w Wiedniu Rohrer część swych studiów odbył w Innsbrucku i przez wiele lat mieszkał w Tyrolu. Później, po różnych „stacjach” związanych z karierą urzędnika, został profesorem we Lwowie². W 1796 roku ukazało się jego dzieło *O Tyrolczykach. Przyczynek do etnologii austriackiej*, w którym próbował dokonać charakterystyki „sposobu myślenia Tyrolczyków” i w której pisał między innymi:

Wprawdzie pewne ograniczenie systemu pojęć, jak i związane z wygodnictwem brak pomysłowości, który nie bez racji może zostać porównany z nieruchomymi skałami opierającymi się wszelkiej mocy, zdaje się zwykłym losem mieszkańców gór; jednak w przypadku Tyrolczyków są to czynniki decydujące. Nie budzi wśród nich w żadnym razie przychylnych opinii rozważanie, że często w dużych wsiach prawie nikt nie umie czytać i pisać, a jeśli nawet, to bardzo miernie; a są to przecież ćwiczenia, które umożliwiają kształtowanie umysłu³.

Cytat ten zdaje się dobrze ilustrować, dlaczego właśnie czytanie w Alpach (Tyrolskich), a więc w górach, znajdzie się w centrum zainteresowania niniejszego artykułu. Najpierw spotykamy się z poglądem Rohrera, że okoliczności związane z naturalną przestrzenią, czyli góry, mogą mieć zasadniczy wpływ na „sposób myślenia” ich mieszkańców — a więc z determinizmem geograficznym. „Wygodnicki

¹ Numer projektu FWF: P 29329-GBL; kierująca projektem: Brigitte Mazohl; jednostka badawcza: Instytut Nauk Historycznych i Etnologii Europejskiej, Uniwersytet Innsbruck; narodowy partner naukowy: Austrian Center for Digital Humanities Austriackiej Akademii Nauk (ACDH-ÖAW).

² K. Hugelmann, *Rohrer, Joseph*, „Allgemeine Deutsche Biographie” 29, 1889, s. 64–68.

³ J. Rohrer, *Ueber die Tyroler. Ein Beytrag zur Oesterreichischen Völkerkunde*, Wien 1796, s. 77 n.

brak pomysłowości”, o którym mówi autor, być może rozumiany jako zasadniczo konserwatywny; do dziś odgrywa ważną rolę w pewnych formach idealizacji mieszkańców gór — na przykład w kontekście turystyki⁴. W wypadku Rohrera nie wiążą się z nim w każdym razie pozytywne konotacje. Od razu wykląda on też przyczynę tego stanu, postrzeganego przez niego jako problem — brak alfabetyzacji w Tyrolu i wynikające z tego zachowania czytelnicze bądź też ich niewystępowanie. W ten sposób wyraźnie można dostrzec punkt, w którym stereotypowe przedstawienia mieszkańców gór stykają się z kwestią ich zwyczajów czytelniczych.

Źródła i metoda

Właśnie te nawyki czytelnicze, o których pisze Joseph Rohrer, stoją w centrum zainteresowania prezentowanych studiów. Mianowicie o ile istnieje wiele systematycznych badań dotyczących prywatnych zbiorów książek we wczesnych czasach nowożytnych⁵, o tyle odnoszą się one przede wszystkim do regionów niemieckojęzycznych pozostających pod wpływami protestancko-pietystycznymi, brakuje zaś dotąd podobnych studiów co do katolickich regionów obszaru alpejskiego.

Przy tym wybrane podejście polegające na wykorzystywaniu prywatnych zbiorów książek w badaniach nad zwyczajami czytelniczymi nie jest w żadnym razie nowe, lecz zostało zastosowane już w wymienionych studiach porównawczych. Okoliczność ta wynika z natury problemów związanych z kwestią czytelnictwa

⁴ Por. także o wiele młodszą, szeroko dyskutowaną, a w międzyczasie od dawna poddaną relatywizacji — po części nawet przez samego autora, jak to konstatuje Jon Mathieu (*idem, Geschichte der Alpen 1500–1900. Umwelt, Entwicklung, Gesellschaft*, Wien-Köln-Weimar ²2001, s. 17) — wypowiedź Fernanda Braudela, że góry są „światem poza kulturami”, obok których „przechodzą wielkie prądy cywilizacyjne” — *idem, Das Mittelmeer und die mediterrane Welt in der Epoche Philipps II.*, t. 1, przeł. z franc. G. Osterwald, Frankfurt am Main 1990, s. 45.

⁵ Por. np. W. Wittmann, *Beruf und Buch im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Erfassung und Gliederung der Leserschaft im 18. Jahrhundert, insbesondere unter Berücksichtigung des Einflusses auf die Buchproduktion, unter Zugrundelegung der Nachlaßinventare des Frankfurter Stadtarchivs für die Jahre 1695–1705, 1746–1755 und 1795–1805*, *Wirtsch. und sozialw. Diss.*, Frankfurt 1934; É. François, *Buch, Konfession und städtische Gesellschaft im 18. Jahrhundert. Das Beispiel Speyers*, [w:] *Mentalitäten und Lebensverhältnisse. Beispiele aus der Sozialgeschichte der Neuzeit. Rudolf Vierhaus zum 60. Geburtstag*, red. współpracownicy i uczniowie, Göttingen 1982, s. 34–54; H. Neumann, *Der Bücherbesitz Tübinger Bürger von 1750 bis 1850. Ein Beitrag zur Bildungsgeschichte des Kleinbürgertums*, München 1978; N. Furrer, *Des Burgers Buch. Stadtberner Privatbibliotheken im 18. Jahrhundert*, Zürich 2012; M. Schmölz-Häberlein, *Kleinstadtgesellschaft(en). Weibliche und männliche Lebenswelten im Emmendingen des 18. Jahrhunderts*, Stuttgart 2012 („Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, z. 220), s. 167–180; P. Schad, *Buchbesitz im Herzogtum Württemberg im 18. Jahrhundert. Am Beispiel der Amtsstadt Wildberg und des Dorfes Bissingen/Enz*, Stuttgart 2001 („Stuttgarter Historische Studien zur Landes- und Wirtschaftsgeschichte”, t. 1); H. Medick, *Ein Volk mit Büchern. Buchbesitz und Buchkultur auf dem Lande am Ende der Frühen Neuzeit. Laichingen 1748–1820*, [w:] *Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*, red. R. Po-Chia Hsia, R.W. Scribner, Wiesbaden 1997 („Wolfenbütteler Forschungen”, t. 78), s. 323–368; M.L. von Wartburg-Ambühl, *Alphabetisierung und Lektüre. Untersuchung am Beispiel einer ländlichen Region im 17. und 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main-Las Vegas 1981.

społeczeństw historycznych. Ludność, która nie należała do arystokracji ani do kleru, z reguły nie pozostawiała po sobie bibliotek, ich książek już nie ma lub są niedostępne. Tak więc nie ma możliwości oparcia się w badaniach na śladach recepcji, jak na przykład notatki na marginesach, podkreślenia itp. Zazwyczaj ludzie ci nie pozostawiali po sobie pisemnych notatek pozwalających wyciągnąć wnioski na temat tego, jakie teksty czytali⁶. Tak więc próba odpowiedzi na pytanie „Kto czytał jakie książki?”, a wreszcie może wręcz na pytanie, które zajmowało Rohrer w przytoczonym cytacie, a mianowicie „Jak czytanie tych książek wpływało na poszczególne osoby w tamtych czasach, lecz także na całe społeczności?”, możliwe jest tylko przez zadanie pytania: „Kto posiadał ile jakich książek?”.

Tak jak wymienione wcześniej studia porównawcze tak i ten projekt opiera się na badaniu inwentarzy, a więc sporządzonych w ramach określonych czynności prawnych list majątku ruchomego („bydło i ruchomości”) pojedynczych osób, a w nielicznych wypadkach także większej liczby osób⁷. Takie listy były sporządzane z różnych przyczyn, gdy na przykład przy okazji dzierżawy lub sprzedaży nieruchomości należało odnotować, jakie ruchomości powinny do niej przynależeć, lub też przy dokumentowaniu majątku wnoszonego do małżeństwa przez współmałżonków. Jednak w większości — równo w 90% — opracowywanych w ramach projektu inwentarzy chodzi o inwentarze związane ze spuścizną, spisywane w ramach czynności prawnych wiążących się ze śmiercią tudzież w sprawach spadkowych⁸. W idealnym przypadku w takich inwentarzach wymieniony jest każdy przedmiot (lub też zebranych jest więcej przedmiotów) z majątku zmarłej osoby — od sprzętów domowych, poprzez ubrania i inne tekstylia, aż po zapasy żywnościowe i bydło — a przy nich podana jest za każdym razem wartość.

Przy poszukiwaniu stosownego do badań obszaru nadrzędnym kryterium wyboru była kwestia dostępności źródeł. W ramach wstępnych badań okazało się, że szczególnie dużo inwentarzy znajduje się w dolinie Pustertal w Tyrolu Południowym. Dodatkowo region wokół Bruneck wykazuje jeszcze inny potencjał porównawczy. Leży on, po pierwsze, między terenami, które w badanym okresie (od 1750 do 1800 roku) znajdowały się pod administracją habsburską (St. Michelsburg), a takimi, które podlegały księstwu biskupiemu Brixen (sąd miejski Bruneck), po drugie zaś — między miastem Bruneck a wsiami wokół niego. Wyniki, które zostaną tu zaprezentowane, opierają się na badaniach inwentarzy

⁶ Jednym z nielicznych wyjątków, i to z obszaru Tyrolu, jest rolnik Leonhard Millinger (1753–1834). Peter Andorfer zrekonstruował w swojej dysertacji zachowania czytelnicze tego mężczyzny z Waidring z Doliny Inn na podstawie spisanego przez niego *Opisania świata — idem, Dier Weltbeschreibung des Leonhard Millinger. Ein Schlüssel zu einem Weltbild eines Bauern um 1800*, Innsbruck 2015.

⁷ Por. definicję Ruth Elisabeth Mohrmann, *Inventar*, [w:] *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, Berlin 2011, s. 1284 n.

⁸ Szczególnie interesujące w odniesieniu do badanego obszaru są: M. Pammer, *Testamente und Verlassenschaftsabhandlungen (18. Jahrhundert)*, [w:] *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*, red. J. Pauser, M. Scheutz, T. Winkelbauer, Wien-München 2004, s. 495–509.

z sądu St. Michelsburg, do którego w badanym okresie należało 2500 do 3000 mieszkańców, oraz z sądu miejskiego Bruneck z 1200 mieszkańcami⁹.

W różnych zasobach znajdują się 1522 inwentarze z tych jednostek administracyjnych dla drugiej połowy XVIII wieku¹⁰. Z tych zasobów tudzież każdorazowo z całej czynności prawnej, w ramach której sporządzane były inwentarze, pozyskano liczne dane jako podstawę informacji odnoszących się do różnorodnych kwestii¹¹:

1. sygnatura archiwum,
2. nazwisko zmarłego, względnie odpowiedniej osoby, wraz z krótkim wyjaśnieniem co do okoliczności powstania źródła,
3. typ dokumentu,
4. zawód zmarłego,
5. miejsce zamieszkania,
6. miejsce prowadzenia czynności urzędowych,
7. data prowadzenia czynności urzędowych,
8. uczestniczące osoby jednej strony (urzędnik, personel sądu, świadkowie),
9. uczestniczące osoby drugiej strony (potencjalni spadkobiercy, kuratorzy, obserwatorzy itp.),
10. inne wymienione osoby,
11. suma szacunkowych wartości inwentarza,
12. suma gotówki,
13. ogólna suma majątku przed odciążeniem pasywów,
14. ogólna suma majątku po odciążeniu pasywów,
15. cena kupna,
16. czynsz dzierżawny,
17. zbiór ksiązek (liczba, określenie i szacunkowa wartość ksiązek).

Posiadacze ksiązek

Na podstawie pozyskanych danych możliwe jest zasadnicze określenie udziału tych inwentarzy, w których wymieniona zostaje jedna lub więcej ksiązek.

⁹ *Historisches Ortslexikon. Statistische Dokumentation zur Bevölkerungs- und Siedlungsgeschichte. Südtirol*, red. Vienna Institute of Demography/Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2016, s. 5, 9, https://www.oeaw.ac.at/fileadmin/subsites/Institute/VID/PDF/Publications/diverse_Publications/Historisches_Ortslexikon/Ortslexikon_Suedtirol.pdf (dostęp: 25.04.2019).

¹⁰ Por. Archiwum Krajowe Południowego Tyrolu (dalej: SLA), inwentarz środkowej doliny Pustertal; SLA, rejestr czynności prawnych St. Michaelsburg 1750–1800; SLA, rejestr czynności prawnych sądu miejskiego Bruneck 1750–1800. Zob. też zdigitalizowana księga stanu „Inventare des Mittleren Pustertals” — *Inventare des mittleren Pustertals (1488–1849)*, oprac. G. Pfeifer, E. Pechlaner, http://www.provinz.bz.it/kunst-kultur/landesarchiv/landesbehoerden.asp?news_action=4&news_article_id=523593 (dostęp: 25.04.2019).

¹¹ Dane te gromadzone są w bazie oferującej różne możliwości wyszukiwania oraz przywoływania i publikowane online — <https://rita.acdh.oeaw.ac.at>.

Stanowi on 18,5%¹². Należy przy tym podkreślić, że chodzi tu o udział procentowy inwentarzy, w których wymieniane są książki, a nie o udział osób, które posiadały książki. Na marginesie trzeba dodać, że wartości te, także przy uwzględnieniu wszystkich czynników utrudniających porównanie — ramy tego artykułu nie pozwalają na ich wyczerpujące omówienie — są wyraźnie niższe niż te, z którymi mamy do czynienia we wspomnianych już regionach protestanckich, a które ujęte są w studiach umożliwiających porównanie¹³. Studia pilotażowe do prezentowanego tu projektu odnoszące się do inwentarzy z doliny Stubai w Tyrolu Północnym pokazały jednakże podobne wartości¹⁴.

Na podstawie danych co do osób, które zawiera materiał źródłowy, można naturalnie różnicować je na różne sposoby. Na przykład wedle parametru „płeć”. Widać przy tym, że udział inwentarzy, w których wymieniane są książki, jest dla mężczyzn (przy 28%) ponad dwukrotnie wyższy niż w wypadku inwentarzy, które można jednoznacznie przyporządkować kobietom (12%)¹⁵. Podczas gdy przytoczone wartości są kombinacją obu jednostek administracyjnych: St. Michelsburg i sądu miejskiego Bruneck, to następane dwie ilustracje rozróżniają dane pomiędzy tymi dwoma sądami.

Udział inwentarzy z sądu miejskiego Bruneck, w których zostały wymienione książki (zob. ilustracja 1), jest więc wyraźnie wyższy niż w leżących wokół miasta wsi (zob. ilustracja 2). Zwraca jednak uwagę, że przede wszystkim udział inwentarzy zawierających książki, które mogą być jednoznacznie przyporządkowane kobietom, jest w sądzie miejskim Bruneck (19%) ponad trzykrotnie wyższy niż w St. Michelsburg (6%). Natomiast w wypadku mężczyzn różnica między miastem (30%) a okolicą (28%) jest stosunkowo niewielka.

Dalszą możliwość wykorzystania pozyskanych danych stwarza zróżnicowanie posiadaczy książek wedle różnorodnych parametrów. Patrząc na ich „zawody”, otrzymujemy następujący obraz:

Zawód	St. Michelsburg	Sąd miejski Bruneck	Razem
rzemieślnik	18	51	69
rolnik/„rolniczka”	54	1	55
brak danych	8	21	29

¹² W 281 z 1522 badanych inwentarzy z jednostek administracyjnych St. Michelsburg i sądu miejskiego Bruneck wymieniona jest co najmniej jedna książka.

¹³ Mianowicie Hans Medick wyliczył dla Laichingen w Badenii-Wirtembergii udział procentowy inwentarzy, w których nie są wymienione książki, w zależności od typu inwentarza jako 1,3 do 10,3%, natomiast Hilde Neumann dla Tybingi pomiędzy 1750 a 1760 rokiem jako 10,6%. Por. H. Medick, *op. cit.*, s. 328; H. Neumann, *op. cit.*, s. 6, 8, 11.

¹⁴ Por. wyniki dla doliny Stubai w M. Span, *Ein Tal mit Büchern? Privater Buchbesitz im Stubaital zwischen 1750 und 1800*, „Tiroler Heimat” 80, 2016, s. 141–170.

¹⁵ Jako kryterium odróżniającym posłużono się imionami danych osób.

mieszkaniec nieposiadający nieruchomości i powiązanych praw	1	13	14
duchowny	13	0	13
kramarz/kramarka/handlarz/ handlarka, aptekarz	3	10	13
karczmarz/karczmarka	5	7	12
urzędnik, woźny sądowy, prokurator, taksator, posługacz	1	9	10
służąca, służący, parobek	4	3	7
golibroda/felczer, chirurg, balneator	1	5	6
„obywatel”	2	2	4
zarządca, ochmistrzyni	1	2	3
nauczyciel/organista/guwner	1	2	3
inne	8	7	15

Spośród posiadaczy ksiązek 69 osób było więc rzemieślnikami bądź żonami rzemieślników, przy czym pod pojęciem „rzemieślnik” zebrane zostały różne zawody, jak szewc, piekarz, stolarz itp. Nie dziwi, że większość tych przypadków, a mianowicie 51, pochodzi z sądu miejskiego Bruneck. Odwrotnie jest natomiast, jeśli chodzi o rolników, „rolniczek”¹⁶ lub też ich małżonki i małżonków. Do grupy tej należy 55 posiadaczy ksiązek; prócz jednego wyjątku wszyscy pochodzą z wiejskiego sądu St. Michelsburg. W 29 przypadkach nie udało się ustalić zawodu, później następują osoby nieposiadające majątku nieruchomego, duchowni, handlarze i handlarki, karczmarze tudzież karczmarki, urzędnicy, służba, jak na przykład parobkowie czy służące, i tak dalej.

W tym kontekście należy jednak zaznaczyć, że dla trafnej oceny naszkicowanego właśnie podziału posiadaczy ksiązek wedle reprezentowanych przez nich zawodów konieczne byłoby wzięcie pod uwagę podziału na poszczególne branże w interesującej nas grupie ludności. Nie jest on jednak znany, można tylko snuć przypuszczenia. Jeśli porównać dla St. Michelsberg udziały poszczególnych zawodów wśród posiadaczy ksiązek z zawodami pojawiającymi się we wszystkich zbadanych inwentarzach, okazuje się, że rolnicy (wliczając w to małżonków „rolniczek”, „rolniczek”, małżonki rolników itp.) i rzemieślnicy (wliczając w to żony rzemieślników) reprezentowani są w obu grupach niemal w tym samym wymiarze. W grupie posiadaczy ksiązek szczególnie silnie reprezentowani są duchowni, co

¹⁶ Pod pojęciem „rolniczek” należy rozumieć właścicielki większych dóbr rolnych.

nie zaskakuje. To samo odnosi się do karczmarzy (wraz z karczmarkami i żonami karczmarzy). Przeciwnieństwem są przedstawiciele grupy robotników najemnych, służby, parobków i służących, ale i przedstawiciele grupy, w której nie ma wskazówek odnośnie do wykonywanego zawodu. Szczególnymi przypadkami w tym sensie, że w ich grupie nie znalazły się osoby, które nie posiadałyby książek, byli przykładowo golibroda i felczer, położna, czeladnik cechu farbiarzy czy też organista i „guwerner”.

Książki

Wyekstrahowane ze źródeł dane pozwalają jednak nie tylko wypowiedzieć się na temat posiadaczy książek, lecz także na temat samych książek. Przede wszystkim możliwe jest podanie „minimalnej liczby” książek wymienionych w inwentarzach. Mowa jest o „minimalnej liczbie” książek, ponieważ w źródłach znajdujemy wielokrotnie takie sformułowania, jak na przykład „kilka książek”, „większa liczba książek”, „liczne książki”. W takich wypadkach w celu obliczenia liczby książek kalkulowano za każdym razem konserwatywnie za pomocą wartości 2. Pozyskana w ten sposób „liczba minimalna” wynosi 2101, przy czym inwentarze dotyczące 13 duchownych zajmujących ze względu na swoje zbiory książek specjalną pozycję zawierają co najmniej 580 tomów.

Z tychże 2101 książek 1295 można bliżej określić. Przy tym wyraźnie widać, że przeważają książki o treściach religijnych: 424 modlitewniki przed „duchownymi”, względnie „świętymi księgami” (148), dziełami kontrreformatora Petrusa Canisiusa (85), *Żywotem Chrystusa* (80), żywotami świętych itp.

Typ książki/tytuł	Liczba tomów/książek
bliżej niezdefiniowane książki	806
modlitewniki	424
„książki duchowne”/„święte księgi”	148
„Cänissi” [Canisius?]	85
<i>Żywot Chrystusa</i> [Cochem?]	80
książka medyczna/książka o chirurgii	68
książeczka nabożna	51
księga kazań	38
katechizm	21
„historie”	20
czytanka	20

książeczka ministranta	19
<i>Żywoty Świętych</i> [Cochem?]	19
książeczka katechetyczna [Prugger?]	14
<i>Judasz</i> [<i>Judasz arcyhultaj</i> , 4 tomy], [a Sancta Clara?]	13
<i>Cierpienia Chrystusa</i>	13
<i>Modlitwa codzienna</i> [Croiset]	12
Tyrolskie prawo krajowe	9
książeczka imion	9
Ewangelia	8

W odniesieniu do drugiej tabeli należy jednak dodać, że podane tu wartości muszą być traktowane z ostrożnością. Wyraźnie widać to na przykładzie książek o medycynie lub chirurgii, będących najbardziej rozpowszechnionym typem wśród książek o treściach świeckich. Mianowicie 68 wymienionych książek tego rodzaju znajdowało się w posiadaniu tylko siedmiu różnych osób¹⁷. Kolejny przykład: wszystkie 12 tomów *Modlitwy codziennej* Croiseta¹⁸ znajdowało się w posiadaniu jednego tylko rolnika¹⁹.

Inaczej przedstawia się sytuacja *Żywotu Chrystusa*, przy którym chodzi z dużym prawdopodobieństwem o wydane w końcu XVII wieku dzieło ojca kapucyna Martina von Cochem *Das große Leben Christi. Oder ausführliche, andächtige, bewegliche und ganz vollkommene Beschreibung des allerheiligsten Lebens und bitteren Leydens unsers Herrn Jesu Christi und seiner glorwürdigsten lieben Mutter Maria [...]*²⁰, które

¹⁷ Rozprawa spadkowa Andre Nagler, 25.02.1764–22.09.1764, SLA, inwentarze środkowej doliny Pustertal poz. 797; rozprawa spadkowa Maria Gänslerin, 20.03.1775, SLA, spis czynności sądowych St. Michaelsburg 1775, karton nr 101 r–112 r; rozprawa spadkowa Joseph Kahn, 28.04.1769–9.05.1769, SLA, spis czynności sądowych sądu miejskiego Bruneck 1769, karton nr 38; rozprawa spadkowa Maria Anna Mayrin, 12.06.1765, SLA, spis czynności sądowych sądu miejskiego Bruneck 1780, karton nr 104; rozprawa spadkowa Elisabeth Leitzowin, 7.01.1782–9.01.1782, SLA, spis czynności sądowych sądu miejskiego Bruneck 1782, karton nr 100; rozprawa spadkowa Johann Mutio [Muzio], 30.03.1796–5.04.1796, SLA, spis czynności sądowych sądu miejskiego Bruneck 1796, karton nr 106 1/2_12; rozprawa spadkowa Maria Prisserin, 3.05.1797, SLA, spis czynności sądowych sądu miejskiego Bruneck 1797, karton nr 117_19.

¹⁸ J. Croiset, *Andachts-Ubungen, Auff alle Tag Deß gantzen Jahrs: In sich haltende die Auflegung deß Geheimnus, oder das Leben deß Heiligen, so auff einen jeden Tag fallet: mit kurtzen Anmerkungen über die Epistel, Betrachtung über das Evangelium wie auch mit angehengten Ublichen Andachten für allerley Stands-Persohnen*, t. 1–12, Ingolstadt 1733.

¹⁹ Rozprawa spadkowa Joseph Hueber, 16.02.1797–18.09.1797, SLA, spis czynności sądowych St. Michaelsburg 1797, karta 144 r–194 r.

²⁰ Trudności związane z identyfikacją tytułów i autorów na podstawie rudymenarnych tylko danych w inwentarzach nie mogą zostać dokładnie przeanalizowane. Analiza tego problemu mieści

miało liczne wznowienia jeszcze w XX wieku²¹. Książka ta rzeczywiście znajdowała się w wielu gospodarstwach. Zawiera ona streszczenia biblijnej historii stworzenia oraz niektórych treści ze Starego Testamentu, a w dalszej części poświęcona jest w większości, jak już mówi tytuł, właśnie opisowi życia Chrystusa i Marii. Są w niej także zawarte opisy Ziemi Świętej. Dzieło zamyka dodatek *O czterech sprawach ostatecznych: mianowicie o śmierci/czyśćcu/piekle i królestwie niebieskim*, w którym opisane są przede wszystkim okropieństwa śmierci i potępienia²².

Wśród autorów, którzy w niektórych wypadkach mogą zostać zrekonstruowani, w innych zaś są podawani, znajdziemy — obok wymienionego już Martina von Cochema — również Martina Pruggera czy Abrahama a Sancta Clara. Pisali oni, jak to powiedział Wilhelm Haefs, „bestsellery katolickiej literatury budującej”²³, zwracali się do „odbiorców na progu umiejętności czytania i pisania”²⁴. Ich książki były wielokrotnie wznawiane. Nawet zakazanie niektórych ich dzieł w duchu oświecenia ludu najwyraźniej nie spowodowały uszczerbku popularności tych autorów²⁵.

Zakończenie

Nawiązując do *Żywotu Chrystusa*, zakazanego „bestselleru” Martina von Cochema, można zamknąć krąg łączący go z cytowanym na początku Josephem Rohrerem i jego spojrzeniem na nawyki czytelnicze mieszkańców Tyrolu. To, że społeczeństwo faworyzujące taki materiał czytelniczy, jaki właśnie opisano, było traktowane podejrzliwie przez Rohrera, orędownika oświecenia i zwolennika

się w wymienionych już studiach pilotażowych dotyczących doliny Stubai — M. Span, *op. cit.*, s. 158–163.

²¹ K. Roth, *P. Martin von Cochem 1634–1712. Versuch einer Bibliographie*, Koblenz-Ehrenbreitstein 1980, s. 35–54.

²² Por. M. von Cochem, *Das grosse Leben Christi / oder außführliche / andächtige / bewegliche und gantz vollkommene Beschreibung deß allerheiligsten Lebens und bittern Leydens unsers Herrn Jesu Christi / und seiner glorwürdigsten lieben Mutter Maria [...]*, Mainz-Frankfurt [am Main] 1712.

²³ W. Haefs, *Staatsmaschine und Musentempel. Von den Mühen literarisch-publizistischer Aufklärung in Kurbayern unter Max III. Joseph (1759–1777)*, [w:] *Zwischen Aufklärung und Restauration. Sozialer Wandel in der deutschen Literatur (1700–1848). Festschrift für Wolfgang Martens zum 65. Geburtstag*, red. W. Frühwald, A. Martino, Tübingen 1989, s. 85–129, tu: s. 121.

²⁴ F.M. Eybl, „P. Abrahams und Kochems Wust.” *Zur Abgrenzung der populären geistlichen Literatur in der Aufklärung*, [w:] *Europäische Barock-Rezeption*, cz. 1, red. K. Garber, Wiesbaden 1991 („Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung”, t. 20), s. 239–248.

²⁵ *Ibidem*; N. Bachleitner, *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*, Wien-Köln-Weimar 2017 („Literaturgeschichte in Studien und Quellen”, t. 28), s. 80, 201; N. Bachleitner, F.M. Eybl, E. Fischer, *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden 2000, s. 111. Por. też bank danych zakazanych książek — *Verpönt, Verdrängt — Vergessen? Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher*, [red. N. Bachleitner], 2010–2013, <https://www.univie.ac.at/zensur> (dostęp: 30.04.2019); por. rozważania dotyczące posiadania zakazanych książek w M. Span, *op. cit.*, s. 163–166.

reform cesarza Józefa II, można łatwo zrozumieć²⁶. Przynajmniej w rządzonym przez Habsburgów St. Michelsburgu *Żywot Chrystusa* był — jak już wspomniano — zakazany od 1755 roku jako zacofany i szkodliwy²⁷. Franz Xaver Lindgruber, jeden z duchownych poświęcających się oświecaniu ludu pochodzący z arcybiskupstwa salzburskiego, tak wyrażał swoją opinię o zwyczajach czytelniczych katolickiej ludności wiejskiej w końcu XVIII wieku:

Książki, szczególnie osławiona legenda cierpienia Chrystusa, życie Marii i inne autorstwa P. Cochema et Consortes, znajdują się tu, jak i w każdej innej parafii; przynależą do tego też piękne modlitewniki pełne wzdychań, modlitw i najkomiczniejszych objawień, które nie służą niczemu innemu jak tylko ogłupianiu ludzi²⁸.

Inaczej niż u Rohrera krytykuje on więc nie to, że ludność wiejska nie czytała, ale raczej że konsumowała niewłaściwe, z oświeceniowego punktu widzenia, teksty. Czy i jak te działania mające na celu odejście od tej najwyraźniej najbardziej rozpowszechnionej lektury wpłynęły na rozwój prywatnych zasobów książkowych w XIX wieku, byłoby — przy założeniu dostępności odpowiednich źródeł — ciekawym dezyderatem badawczym.

*Z języka niemieckiego przełożyła
Monika Witt*

²⁶ K. Hugelmann, *op. cit.*, s. 66. Także w swoim dziele *O Tyrolczykach...* Rohrer daje wyraz swoim sympatiom dla reform oświeceniowych — zob. *idem, op. cit.*, s. 81–89. Podany fragment został niemal bez zmian przejęty z: J. Rohrer, *Von der Denkart in den Wälschen Confinen*, „Oesterreichische Monatsschrift” 2, 1794, z. 2, s. 257–262.

²⁷ *Continuatio prima catalogi librorum rejeconomorum per consensum censurae*, [red. Bücher-Censurs-Hofcommission], Wien 1755, <http://digital.slub-dresden.de/id380944766-17550000> (dostęp: 30.04.2019). Dalszy zakaz sprzedaży następował poprzez dekret dworski z 8 sierpnia 1778 roku — *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetz, die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k.k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*, red. J. Kropatschek, t. 8, Wien 1786, s. 208.

²⁸ Cyt. za: J. Schöttl, *Kirchliche Reformen des Salzburger Erzbischof Hieronymus von Colloredo im Zeitalter der Aufklärung*, Hirschhausen 1939 („Südbayerische Heimatstudien”, t. 16), s. 145.